Reana Senjković[1]

Karizma

Zanos, navdušenje, energija, aktivnost, odločnost, delavnost, iniciativa, uspešnost, inspiracija, dinamičnost, predanost, posvečenost nalogi, sproščenost, prepričljivost, zaupanje … Analitiki iz takšnih in podobnih pojmov sestavljajo tabele in vanje vpisujejo vrednote, ki v televizijskih spotih propagirajo politike v volilnem obdobju (prim. Joslyn, 1986: 168). Franjo Tuđman je bil, so govorili mediji, prav takšen. A prav takšni so bili tudi njegovi tekmeci, zato ti pojmi in njihovo razporejanje povedo več o vrednotah, ki se zdijo v določeni družbi in določenem trenutku najpomembnejši kriteriji za delo vodje, kot pa o "resničnih" in odločilnih razlikah med kandidati. Kar pa je Tuđman dejansko imel, drugi pa ne, je bila *mitskost* njegove *karizme*.

Tuđmanova *karizma* se je začela graditi ob prvih javnih nastopih njegove HDZ: goslači so že tedaj igrali v njegovo čast, imenovali so ga "*hrvaški sin*", ki nas "*poljublja in vrača razum*", ali "*knez in vitez*" ter ga primerjali s srednjeveškimi hrvaškimi vladarji (prim. Žanić, 1998: 58). Njegova fotografija je že tedaj stala ob drugih, večinoma "*arheoloških simbolih*" in se prodajala kot nalepka ali koledar. Po volilni zmagi *HDZ*, ko je njen predsednik postal predsednik *Predsedstva SR Hrvaške* (22. decembra istega leta, po *Božični ustavi*, pa ostal predsednik *Republike Hrvaške*), je začela slika Franja Tuđmana postopno – četudi ne kot posledica zakonskega predpisa – zavzemati nekdanje, z zakonom predpisano Titovo mesto na zidovih javnih prostorov, v pisarnah, pa tudi šolskih učilnicah, kot dobronamerno postavljen "*znak posebne vdanosti*" (Čale Feldman, 1995: 46).

A v času prvih večstrankarskih volitev so bile povprečno razgledanemu volivcu bolj znane nekatere druge karizme, vsekakor Dražena Budiše in Savke Dabčević-Kučar. Če je Hrvaška želela nadaljevati tam, kjer je ostala v času hrva-

[1] Podpoglavji *"Karizma"* in *"Rojstni dnevi"* sta del poglavja *"Čelnik. Vođa"*, prevedena iz knjige Reane Senjković *"Lica društva, likovi države"*, ki je izšla pri Biblioteki Nova Etnografija v Zagrebu leta 2002.

ške pomladi, zakaj ni potemtakem izbrala njih? Tudi ob tem vprašanju se ponuja več kot en odgovor in tisti o Tuđmanovi plakatni moči ter odločnosti ni med najbolj prepričljivimi. Da bi bil zares mitski in/ali karizmatičen tudi za tiste, ki se niso posebej zanimali za biografije hrvaške narodne opozicije, je moral postati hrvaški predsednik, moral je *"uresničiti hrvaške tisočletne sanje"* in moral si je – ob pomoči sodelavcev in hrvaških medijev – prilastiti pravico do njihove uresničitve. Tako so vse naslednje volilne kampanje postale zgolj *"drobnopis"* lastnosti človeka in vodje, ki je le takšen, kot je bil – preplavljen z idejo hrvaške samostojnosti, poln navdušenja, energije in iniciative, aktiven, odločen, delaven, uspešen, navdahnjen in navdihujoč, dinamičen, posvečen nalogi, sproščen, prepričljiv, zaupanja vreden … – lahko prepoznal in tudi uresničil te *"sanje"*. Če nekdo uspe uresničiti to, kar celih tisoč let ni uspelo nikomur drugemu, se meja sanj in resničnosti v deželi, ki jo vodi, premakne v območje možnosti, ki se merijo le z močjo želje, da se uresničijo, vse ovire pa, ki stojijo na tej poti uresničitve, postanejo dobrodošla vez z drugim mitom – tistim, ki se je že zdavnaj povzel v pregovoru, v katerem se omenjajo tako trnje kot zvezde.

Ko je Tuđman stopil na čelo Hrvaške, se je moral spopasti s preteklo karizmo, simbolično močjo Josipa Broza, doživljenjskega predsednika dežele, v kateri je Hrvaška bila, vse do njegovega nastopa, ena od republik – spopasti se je moral torej s tistim, ki je na zidovih javnih prostorov za seboj pustil žebljiček.

Tako Tito kot Tuđman sta, se je govorilo, Zagorca. Tito je na svojem vrtu nabiral mandarine in jih za praznike pošiljal otrokom. Tuđman je nabiral marelice. Tito se je dal slikati kot skrben vrtnar v svojem cvetličnjaku. Takisto Tuđman. Tito je ob vsaki priložnosti ščipal obrazke svojih pionirjev. Tudi Tuđman je imel otroke zelo rad, se je želelo pokazati ob volilnih in drugih dogodkih. Tudi Tuđman je imel kodre v svojih sivih laseh. Tudi Tuđman si je nadel belo generalsko obleko in v njej pozdravljal izurjeno ljudstvo in vojno tehniko na paradi hrvaške vojske, ki je potekala za največji državni praznik. Tito se je rad krasil s čini. Tuđman tudi z lento. Kako je vse to bilo pomembno in simbolično, je pokazal Stipe Mesić, ko je ob inavguraciji zavrnil prav to (Tuđmanovo) predsedniško lento. S tem je želel – glasneje in jasneje od katerekoli druge izjave – sporočiti državljanom Hrvaške in svetu, ki je z budnim očesom in odobravanjem opazoval volitve, da ne bo predsednik, ki bo moral stati v brezcarinskem prostoru letališča, na nikogaršnji zemlji, ob usnjeni jopi in svetlih hlačah Clintona in *klintončkov*.

Ali je volilna ljubezen zares tako preračunljiva?

"Kult osebnosti ni enoznačen, s seboj določen fenomen, prav tako ga ne moremo dokumentirati zgolj s kvantitativnimi pokazatelji, ne da bi pri tem spregledali celotno

družbeno stvarnost, v kateri se pojavljajo njegovi elementi". Razlog, zaradi katerega bomo – kot je pokazal Ivo Žanić – razumeli sovjetsko slavljenje Vladimirja Iliča Lenina "*kot klasičen primer kulta osebnosti*", ameriško slavljenje Georgea Washingtona pa ne, "*je značaj same družbe, oblike, s katerimi je urejeno politično življenje, in duh, ki prežema pretežno večino članov. Demokratična ali totalitarna politična vsebina, če jo gledamo kot celoto, je tista, zaradi katere se formalno enaki procesi in postopki razumejo na različnih doživljajskih ravneh oziroma se razporedijo znotraj različnih družbenih, psiholoških, političnih in komunikacijskih struktur*" (Žanić, 1993b: 131).

Max Weber je uvedel pojem *karizme* v sociologijo, da bi označil "*določeno kvaliteto neke osebe, zaradi katere se ta smatra kot izjemna in zaradi katere se obnašamo, kot da je obdarjena z nadnaravnimi, nadčloveškimi ali vsaj posebno neobičajnimi sposobnostmi ali odlikami*" (po Bilu in Ben-Ari, 1992: 67). Pojem *karizme* je kasneje izgubil element nadnaravnosti, *Encarta World English Dictionary* jo danes tolmači kot "*magnetično lastnost: sposobnost, da se z osebnim šarmom ali vplivom zbudi pri drugih navdušenje, zanimanje ali naklonjenost*", *Collinsov* slovar pa jo opredeljuje kot "*posebno kvaliteto ali sposobnost posameznika, zaradi katere je ta zmožen vplivati na veliko število ljudi ali jih navdihniti*".[2] A mnogim "*demokratičnim*" očem se bo karizma, če se ji dopusti, da zaživi v politiki, zazdela neprimerna za opis predsednika, ki želi biti "*prvi med enakimi*". Karizmatični vodje so pogoj, brez katerega si težko zamislimo totalitarno družbo, in če se igramo igro asociacij, kjer beseda *karizma* stoji za besedo *politika*, in počakamo na odgovor z imenom in priimkom, je zelo verjetno, da se bo med prvimi na seznamu ponujenih odgovorov pojavil Adolf Hitler. Bil je eno *(ein Führer)* s svojim narodom *(ein Volk)* in svojo državo *(ein Reich)*.[3] Plakat, ki je nosil ta vsem znan napis in ki je narejen po Goebbelsovih navodilih, je že leta 1939 nadomestil verske slike in razpela na zidovih tisočih pisarn in učilnic (Zeman, 1978: 15).

---

[2] Mnoga poljudna dela obljubljajo možnost doseči osebno karizmo tudi običajnemu človeku. Navedla bom nekaj naslovov: *Charisma: Seven Keys to Developing the Magnetism That Leads to Success; The New Secrets of Charisma: How to Discover and Unleash Your Hidden Powers; Personal Magnetism: Discover Your own Charisma and learn to Charm, Inspire and Influence Others; Going Public: A Practical Guide to Developing Personal Charisma; Charisma: How to Get That Special Magic.*

[3] Raziskave javnega mnenja, ki so potekale po drugi svetovni vojni, so pokazale moč Hitlerjevega mita: *"Raziskava, ki so jo izvedle okupacijske sile Združenih držav oktobra 1945 na reprezentativnem vzorcu prebivalstva Darmstadta, je pokazala različnost stališč do nacizma med Nemci, mlajšimi oziroma starejšimi od 19 let. 42 % mladih in 22 % odraslih je menilo, da bi rekonstrukcijo Nemčije najbolje izvedel "novi močni vodja". Kot piše v raziskavi, "… se je pojavila pomembna razlika v stališčih do Hitlerja; največji del mladih je pokazal pripravljenost videti Hitlerja kot dobrega človeka, ki je imel slabe svetovalce, večji del odraslih pa je Hitlerja obsodil kot zlega posameznika" (…). Sistematična raziskava zahodnonemških volivcev, ki je potekala v letih 1979-1980, je pokazala, da 13 % vseh volivcev v Federativni republiki pristaja na skrajno desni "svetovni nazor": 14 % je pozitivno odgovorilo na trditev, da "bi morali spet imeti vodjo, ki bo vodil Nemčijo z močno roko za dobro vseh nas"* (Kershaw, 1994: 209–211).

Ian Kershaw je našel sedem točk, na katerih je temeljil *"Hitlerjev mit"*: *"Smatralo se ga je za personifikacijo nacije in enkratnosti 'nacionalne skupnosti' (…), sprejet je bil kot edini arhitekt in stvarnik nemškega 'ekonomskega čudeža' v tridesetih letih (…)"*, zvenel je kot glas *"'zdravega razuma' običajnih ljudi, branilec javne morale, utelešenje odločne in, če je bilo potrebno, tudi trde akcije proti 'sovražnikom naroda' (…), iskren in umirjen glede vprašanj, ki so se nanašala na tradicijo in predhodno vzpostavljene institucije, povsem drugačen od radikalnih in skrajnih elementov nacističnega gibanja, a neobveščen o tem, kaj se pravzaprav dogaja (…). Smatralo se ga je za čuvaja in fanatičnega branitelja nemških pravičnih ciljev, za tistega, ki je ponovno izgradil moč nacije, za genialnega državnika (…), na začetku vojne tudi za vojskovodjo sposobnosti brez primere, ki – kot nekdanji vojak, znan po svojem junaštvu – pozna in razume 'psihologijo' navadnega vojaka (…). In ne nazadnje, videlo se ga je kot ščit pred močnimi ideološkimi sovražniki nacije – marksizmom-boljševizmom in predvsem Židi"* (Kershaw, 1994: 198–199).

Hkrati pa je Hitler tudi sam rad našteval svoje dosežke. V govoru 28. aprila 1939 je tako poudaril: *"Obvladal sem kaos v Nemčiji, ponovno vzpostavil red (…), dvignil proizvodnjo na vseh področjih naše nacionalne ekonomije (…). Ne le, da sem politično združil nemški narod, temveč sem ga tudi ponovno oborožil, uspel sem iztrgati stran za stranjo sporazuma, ki je v 448. členih predstavljal najhujše nasilje nad narodi in človeškimi bitji, ki je kadarkoli obstajalo. Reichu sem vrnil pokrajine, ki so nam jih ukradli 1919. Nazaj v domovino sem pripeljal milijone globoko nesrečnih Nemcev, ki so jih ločili od nas. Ponovno sem ustvaril tisočletno zgodovinsko enotnost nemškega prostora (…)"* (po Kershaw, 1994: 201–202).

Da bi sodobni diktator lahko navdušil množice, mora biti – je menil Goebbels – nadčlovek, a obenem človek iz naroda, oddaljen, pa vendar dostopen, moder in preprost … *"Najpreprostejši ljudje so prihajali k njemu z zaupanjem"*, je pisal Goebbels, *"saj so čutili, da je njihov prijatelj in zaščitnik"* (po Rhodes, 1984: 13). Po bitki za Poljsko je Hitler poziral fotografom in filmskim snemalcem v pozah, ki so spominjale na Siegfrieda, junaka zgodbe o Nibelungih, *"ki z zmago ustvari mir"*. Bil je *"s svojimi vojaki"*, prisoten je bil povsod, kjer je bila akcija, največji vojni strateg vseh časov in hkrati tolažnik ranjenih. Obkrožal se je s svojo nasmejano in zadovoljno vojsko in skupaj z oficirji skozi daljnogled spremljal napredovanje bitke (Baird, 1974: 47).

Tako za nacistično Nemčijo kot fašistično Italijo je bilo zelo pomembno ustvariti iluzijo kontinuitete politične in kulturne tradicije. Mussolini se je v ta namen naslonil na nikdar ponovno doseženo, a še kako želeno in sanjano slavo starodavnega Rimskega cesarstva in Cezarja. Hitler je svojo deželo poimenoval Friedrichova Nemčija, upajoč na zaupanje naroda, ki je tudi velikemu pruskemu kralju pomagalo, da premaga sovražnike (Baird, 1974: 55–56). Podobno so

Sovjeti, ko je bil njihov srd do Nemčije dokončen, naročili Sergeju Eisensteinu film o Aleksandru Nevskem, junaku, ki je leta 1242 preprečil invazijo tevtonskih vitezov.[4]

Pred vsem tem ne omahuje niti *"demokratična"* propaganda – le včasih, javno. Tajni britanski memorandum o propagandi iz časa druge svetovne vojne je poudarjal, da morajo biti teme, ki obujajo *"sijaj in veličino preteklosti"*, osrednji motiv propagande, ki ima za cilj stabilnost dežele v vojni (Yass, 1983: 5–6). Karizmatičen je bil tudi John Fitzgerald Kennedy, petintrideseti ameriški predsednik, še pred smrtjo – zaradi nje je postal le še bolj karizmatičen. Z njegovo karizmo je računala tudi liberalna linija ameriških demokratov, ko je razglasila Edwarda Kennedyja za Carterjevega protikandidata ob nominaciji leta 1980 (Elder in Cobb, 1983: 6). Če k temu dodamo senco, ki jo je karizma J. F. K. vrgla na politično pot Roberta Kennedyja, ki se mu je sprva očitalo, da želi pridobiti s slavo starejšega brata, pa tudi karizmo Jacqueline Kennedy, potem zares lahko govorimo o karizmi, ki jo ima še danes ta velika družina. John Kennedy je morda bil le najbolj karizmatičen med ameriškimi predsedniki, a o tem, kako se gradijo predsedniške karizme, govorijo tudi primeri Georgea Washingtona, prvega, ki so ga Američani izbrali za Očeta svoje dežele *(The Father of His Country)*, ali Abrahama Lincolna, šestnajstega po vrsti, ki je postal *"legendarni predsednik"* in *"simbol ameriške demokracije"*.

Karizmatičen je bil tudi Francois Mitterrand. Prav ta pojem je uporabil Marc Abélès, ko je pisal etnografijo planinskega romanja francoskega predsednika v Solutré vsako poletje. Ta *"ritual"* se mu je zdel *"zanimiva vsota različnih faset* (primerjava z diamantom vsekakor ni slučajna, op. R. S.) *Mitterrandove osebnosti, z njim pa se je že bližal tudi slovesu mitološkega heroja"*.

"Po 10. maju 1981 so se novinarji navadili potovati na Duhove v Solutré in spremljati Mitterandovo romanje. Govorimo o primeru nacionalnega političnega rituala, ki je poseben zato, ker je bil do neke mere domislica glavnega protagonista (…). Mitterand je vse od 1946 enkrat letno romal v Solutré in s tem obujal vojna leta, ko se je po begu iz Nemčije skrival v bližini (…). Tudi ko je postal francoski predsednik, je ostal zvest ritualu, ki si ga je izmislil. Nadaljeval se je povsem nespremenjen, s to razliko, da so zdaj bili pozvani tudi novinarji (…)."

Ritual je bil sestavljen iz treh delov:

"Najprej vzpon na Steno ob spremstvu 'vernih': to je bila priložnost za fotografe, da bombardirajo slavnega sprehajalca s posnetki. Takšne fotografije so pričale o predsednikovi telesni kondiciji (…)."

[4] Ta film je postal zelo popularen, Eisenstein pa je dobil najvišje sovjetsko odlikovanje. Ko je bil z Nemčijo podpisan akt o nenapadanju, se film ni prikazoval, a se ga je dalo ponovno videti po invaziji Sovjetske zveze leta 1941. Srečno naključje je namestilo obrambo Nevskega na jezero Peipus ob Petrogradu, na isto mesto, na katerem so doživeli poraz tudi nacisti (Rhodes, 1984: 214).

Ko se je Mitterand povzpel na vrh, se je pokazal kot človek, ki se je zaklel, da ne bo nikoli pozabil, ter kot človek, ki se je prišel poglobit v misli o mračni, a hkrati slavni preteklosti.

"A na Steno se ni povzpel sam. Tam nas je vse spominjalo na zavezništvo in predanost: prisotnost predsednikove družine, njegovih prijateljev in njihovih otrok, atmosfera pomladnega izleta. Z vsem tem je ritual podal podobo skupnega blagostanja."

Na koncu so vsi skupaj odšli na kosilo v bližnjo gostilno, kjer je bil na vrsti … *"… veliki komunikacijski trenutek dneva (…) – pogovor Mitteranda in predstavnikov tiska, ki so sedli okrog njega, predsednik pa je dobil priložnost, da v umirjeni in zaupni atmosferi poda mnenje o pomembnih tekočih vprašanjih"* (Abélès, 1988: 391–397).

Seznam *"karizmatičnih"* politikov ni nikoli dokončno zaključen. Nedvomno sodi nanj tudi ime Václava Havla, ki izgleda, kot da se je že rodil s karizmo: njegov prapradedek Václav Julius Havel je bil prvorojeni sin znanega praškega mlinarja, njegov pradedek je bil znan trgovec, dedek pa bogat meščanski podjetnik, ki je živel in delal obdan s slugami. Ko se je bodoči češki predsednik rodil, mu je domača služničad čestitala z razglednico z naslednjo vsebino: *"Vaša Visokost, spoštovani gospodič (…), s spoštovanjem si Vam drznemo poslati čestitke (…). Upamo, da ste najboljšega zdravja, in upamo, da nam boste naklonjeni."* Slikarji, odvetniki, politiki, pisatelji … so bili pogosti gostje za družinsko mizo Havlovih staršev. Med tistimi, ki so prihajali v Havlov, na družinsko posestvo Havlovih, je bil tudi Karel Čapek. Mali Venoušek, kot so ga imenovali, se morda niti ni mogel izogniti politični karieri: njegov dedek je bil Masarykov prijatelj in *"mladi Čeh"*, odkrito je negodoval proti oblasti Habsburžanov, ki so *"uničili svobodo veroizpovedi in tlačili češki jezik"*. Havli so zavračali pošiljati otroke v šole, kjer je pouk potekal v nemškem jeziku. Venouškov oče je bil politično aktiven že v času študija na praški Politehniki, bil je *"doživljenjski demokrat, Masarykov častilec"*, leta 1918, ko se je rodila Češkoslovaška, pa je postal predsednik Zveze študentov Češkoslovaške (Keane, 1999: 21–36).

Ko je John Keane pisal biografijo Václava Havla, se je spomnil karizme Masaryka, Hitlerja, Brežnjeva, Reagana, Gorbačova, Mandele, Kohla, Clintona, Gandhija, Kennedyja, Mao Zedonga in Che Guevare. Karizma, je menil Keane, je težko oprijemljiv pojem: *"V tujini, v deželah, kot so Združene države, Japonska, Nemčija in Velika Britanija, je ime Václava Havla sinonim poštenosti, pravičnosti, svobode. Doma, v mali, s kopnim obkroženi evropski deželi, kjer vlada, so pogledi drugačni. Zadnje dejanje veličastne politične tragedije se pravkar končuje (…). Havlova politična zvezda doma očitno bledi (…). Morda bi nihče ne smel biti presenečen, saj so (…) načeti mandati pogosti tudi v drugih demokracijah širom sveta"*. Zakaj je tako, je Keaneu razložil nek *"modri stari politik"*: *"Politične*

kariere, mi je dejal, se najpogosteje končajo z neuspehom. Še posebej v času drugega, tretjega ali četrtega mandata (…) politiki pogosto trpijo od poapnenjenja političnih arterij (…). Njihova karizma pada (…). Medtem imajo njihovi kritiki in sovražniki čas, da se zberejo in premestijo, zato zadnje faze političnih karier pogosto obeležujejo škandali, javne kritike in zvoki brušenja nožev." Tako tudi tisti, ki ga "demokratični Zahod" prepoznava in izpostavlja (za zdaj, opozarja Keane) kot vzor – nadarjeni pisatelj, pogumni disident in moralni voditelj – postane v svoji mali deželi "*predsednik, ki je preveč bolan, da bi vladal*" (Keane, 1999: 3–11).

Koliko bo torej karizmatičnost nekoga požela demokratične simpatije, koliko pa bo postala predmet posmeha in obsodbe, je – če sklenemo skupaj z Žanićem – vprašanje mere, konteksta, pa tudi interpretacije. Politične volitve so vendarle redki in posebej intenzivni trenutki v življenju neke dežele – a za kreacijo Tuđmanovega značaja je bilo, skorajda ni potrebno še enkrat poudariti, mnogo časa tudi vmes.

Informativne radijske in televizijske oddaje so državljane Hrvaške vsak dan obveščale o predsednikovih aktivnostih. To je prvo dejstvo, ki ga bodo analitiki medijev poudarili ob diskusiji o Tuđmanovi karizmi. Tudi tu bi morali postaviti vprašanje mere: katere po vrsti so bile te novice, koliko minut so zavzele v oddaji, ali je njihova informativna pomembnost odgovarjala poziciji v liniji informacij, času in načinu predstavitve … Če se ni sestal s kakšnim tujim državnikom, če tistega dne ni predsedoval kakšnemu sestanku, če ni rezal trakov in odpiral industrijskih obratov, cest ali šol, če ni izjavil česa posebej pomembnega iz področja zunanje ali notranje politike, je vsaj obiskal kakšno razstavo, dal o njej mnenje, jo priporočil televizijskim gledalcem ali pa je – če nič drugega, pa še to so kamere prenašale – košček svojega dne posvetil oddihu in igri tenisa. Moč njegovih teniških udarcev je govorila o njegovi telesni pripravljenosti in zdravju – tako kot Mitterandova lahkotnost vzpenjanja na steno v Solutréju in tako kot znoj ameriških predsednikov na tekaških majicah.[5] Prav tako je poleti, v času letnih dopustov in umirjenih političnih aktivnosti, oblečen le v kopalne hlačke, kljub zrelim letom še vedno postaven in krepak, skakal pred kamerami na glavo v vodo z obal Brionov (nekdanje Titove rezidence), da bi pokazal, da je "*vse pod nadzorom*" in da se lahko mirno pričaka naslednja koledarska jesen.

Da je "*vse v redu*" in "*pod nadzorom*" se je pokazalo tako s prikazovanjem vsakodnevnih Tuđmanovih aktivnosti (ko je čvrsto držal, kot uzdo v vpregi

[5] Peter Burke je v knjigi *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*, ob analizi začetkov medijskega prikazovanja moči, mladostnosti ali krepkosti zdravega telesa vodje kot *"prilagajanja nastopajočemu času demokracije"*, objavil fotografijo Mussolinija ki, oblečen le v kratke športne hlačke, teče na plaži v Riccioneju leta 1930. *"Mussolini je"*, je zapisal Burke, *"oboževal slikati se, ko teče, pa naj je bil v uniformi ali gol do pasu"* (Burke, 2001: 71).

svojega naroda, pero, s katerim se je podpisoval, škarje, s katerimi je rezal trakove, otroke, ki jih je dvigal v objem, teniški lopar, s katerim je silovito udarjal žogice, ali ko je, preprosto, stiskal dlani, da bi slavil ali pač pretil sovražnikom, ki prihajajo od znotraj in zunaj) kot tudi različnih slavnostnih priložnosti. Tuđman je bil ob njih vselej malce veder, pa tudi malce strog. Repertoar njegovih grimas, gibov in drže je pravzaprav nemogoče "*objektivno analizirati*". Posebna krutost njegovega nasmeha, ukrivljenega na eno stran, je mnoge spomnila na znak, po katerem prepoznamo športno opremo *Nike* (tako je hrvaški predsednik dobil tih in neuraden naziv najboljšega manekena *Nike*), njegov pogled pa je Lada Čale Feldman, sledeč Abélèsovemu gledanju na Mitteranda, takole analizirala: "*Njegove obrvi so namrščene zaradi skrbi, njegov pogled je odprt in strog. Kot bi nam govoril: 'kljub vsem odgovornostim, ki me tiščijo, ne bom skoparil z energijo in bom zato še enkrat, ab ovo, pojasnil razloge svojih akcij, ki jih boste vsekakor smatrali za upravičene, če se boste le spomnili mojih preteklih zaslug in obrnili dovolj pozornosti k temu, kar vam govorim*" (Čale Feldman, 1995: 47). Zares, kako izmeriti kvaliteto Tuđmanove drže, ki je nedvomno prispevala k njegovi karizmatičnosti – ki so jo videli in čutili vsi, ne glede na to, ali so jo ljubili in spoštovali, ali jim je bila smešna in karikirana, ali se jim je zdela neumna in primitivna.

Na oblasti je, da se obda s tistim, čemur bodo ljudje verjeli in kar bodo oboževali: *credenda* in *miranda*. Na ljudeh je, da se odločijo, ali bodo vztrajali v težnji, da se, še posebej v časih negotovosti in zunanjih izzivov, pokorijo presojam tistih, ki so se ogrnili v *mirando* moči, plašč, stkan iz simbolov (Elder in Cobb, 1983: 18–20). Simboli, na katere se naslanja oblast, sodijo v skupino političnih simbolov, ne glede na to, kako jih definiramo, in politični simboli so vedno *pomenljivi* (Herbert Mead), *dominantni* (Victor Turner) ali ključni (Sherry Ortner).

"*Boj za pozicije oblasti, bogastva, prestiža, zakonitosti (…)*", po mnenju Simona Harrisona, "*vedno (…) spremljajo konflikti glede vprašanj pomembnih simbolov, njihovega nadzora in manipulacije z njimi*" (Harrison, 1995: 255). Tudi za Charlesa Elderja in Rogerja Cobba leži odgovor na vprašanje (politične) karizme v – simbolih. Simboli omogočajo spomin na skupna izkustva in prenašajo ta izkustva drugim. "*Da bi politiki, ki so na oblasti, zagotovili podporo tako zase kot za svojo politiko, želijo zavarovati svoj obstoj s prepletanjem simbolov*" (Elder in Cobb, 1983: 31–33). Legitimnost, ki na splošno pripada institucijam oblasti, krepi tudi njihovo sposobnost proizvajanja – če je to potrebno – novih simbolov. Vendar pa, "*simbolizem, ki je podpora oblasti*", izvira tudi iz "*gest in obnašanja oblastnika. Dokler miti in rituali posvečujejo politično moč določene skupine, je njihova legitimnost pogojena s pozitivno oceno odigrane vloge*". Kdor želi

odigrati vlogo vodje, jo mora definirati v skladu s pričakovanji javnosti: "*Da bi lahko razumeli vodjo, je potrebno predvsem pogledati tiste, ki mu sledijo, in razumeti njihova pričakovanja*" (Murray Edelman, po Elder in Cobb, 1983: 19).

Posebno poučen predlog za prepoznavanje ključnih simbolov je ponudila Sherry Ortner. Menila je, da bodo ti, vsaj v večini, odgovarjali več kot enemu izmed petih indikatorjev: "*1. Domače prebivalstvo trdi, da je X kulturno pomemben. 2. Domače prebivalstvo do X ni ravnodušno, do njega je pozitivno ali negativno razpoloženo. 3. X se pojavlja v mnogih različnih kontekstih (…), različnih akcijah ali razgovorih ter različnih simbolnih domenah (mit, ritual, umetnost, fraze itd.). 4. Slovar, ki se nanaša na X, pa tudi detajli, ki se tičejo njegovega bistva, so bolj kompleksni od tistih, ki se nanašajo na druge podobne fenomene. 5 (…) V zvezi z X so povezane večje kulturne omejitve, pa naj gre za število pravil, vezanih na njegovo uporabo, ali strogost sankcij, ki sledijo njegovi zlorabi*" (Ortner, 1973: 1338–1346).

Franjo Tuđman je bil za "*domače prebivalstvo*" Hrvaške pomemben (tudi kulturno) celo desetletje. Malokdo je bil do njega ravnodušen. Njegovo ime in lik sta se izenačila s funkcijo, ki jo je opravljal, pa tudi – kot se je videlo že na volitvah leta 1992 – z vsemi hrvaškimi uspehi, z edinimi in najpomembnejšimi hrvaškimi sanjami (za katere se je Hrvatom razložilo, da jih sanjajo), ne nazadnje pa tudi s Hrvaško samo. O tem so govorili – četudi ne preglasno – glasovi, ki so leta 1997 zahtevali, naj se ga imenuje za doživljenjskega predsednika.

Beseda teče torej o tem (zdi se, da je težko ne verjeti omenjenim navodilom), da se je Franjo Tuđman "*znašel ob pravem času na pravem mestu*", pa tudi o tem, da je Hrvaška verjela *(credenda)* simbolom, s katerimi se je odel, in ga zaradi njih tudi ljubila *(miranda)*. Polna težav ob neperspektivnem geslu o "*bratstvu in enotnosti*" je bila pripravljena verjeti herojskemu videnju preteklosti (ki ga je sedaj prinašal predsednik zgodovinar), v katerem stoji hrvaški narod kot "*eden najstarejših evropskih narodov*", ki je tisoč let (devet stoletij) sanjal sanje o samostojnosti, trpel Zvonimirjevo "*grozno kletev*", slavil slavo tudi drugih svojih srednjeveških vladarjev, ki je na zastavo znova postavil svoj starodavni (četudi nekoliko spremenjen) grb, uokviril svojo kulturo s še bolj starodavnim pleteninastim okrasom in spet zakonito vzklikal svoje ime. Zakonito se je sedaj, končno, lahko sovražilo tudi "*barbarske*" vzhodne sosede, ki so se vse dotlej (takšne jih je videla tudi hrvaška pomlad) okoriščali na račun hrvaških žuljev.

ROJSTNI DNEVI

Medtem ko je Evropa pripravljala Franju Tuđmanu mesto levo ali desno od glavnega razpela na še eni od mnogih golgot, so se k "*stanovitnemu toku sim-*

bolov" prilivali vedno novi pritoki. Tisti, ki so si izmislili polnih pet ur svečanega praznovanja njegovega petinsedemdesetega rojstnega dne, so si svoj potoček zamislili kot žuboreč povzetek hrvaške zgodovine, pravšnje hrvaške kulture in njegovega značaja. Kritična peresa pa so v tem dogodku našla priložnost, da – glasneje kot kadarkoli prej— pokažejo svoje nestrinjanje:

"*Nerodno je le, ker je javna in svečana proslava rojstnega dne nekega državnika mogoča praviloma le tedaj, ko gre za monarhijo ali diktaturo.*"[6] Zato "*javna proslava rojstnega dne ne govori o ljubezni naroda do ljubljenega vodje, temveč o ničevosti, ambicijah in moči vodje, ki dopušča kaj takega*". Torej, "*komu je (…) bila takšna proslava potrebna? Najbolj tistim, ki so želeli utrditi pozicijo pri vladarju – dokaz tega, da ga vidijo kot vladarja, ki mu je treba dvoriti, ne pa kot izbranega državnega uslužbenca, je prav ta proslava. Kot tudi dejstvo, da so vsi sodelujoči nastopili brezplačno. Zakaj bi neki profesionalec delal brezplačno?*" (Drakulić, 1997).

Tuđmana so spet primerjali z Josipom Brozom: "*Kult titoistične podobnosti se je – pa naj gre za znamenite ritualne rojenice na improviziranem odru na Jelačićevem trgu, kjer je Franjo Tuđman predstavljen ljudstvu kot edini skrbnik in boter pravkar rojene demokracije in šibke države, za nabiranje brionskih mandarin in oblačenje v operetno 'maršalsko' belo uniformo, obrobljeno s pletenjem in zlatom, ali za nedavno gledališko igro za rojstni dan – kaj hitro preoblikoval v kult tumanovske osebnosti*" (Gall, 1997). Titov rojstni dan je bil prav tako praznik države, dan, ko se je slavilo, ko se ni delalo, ko je štafetna palica (v kateri je bil zvit listek z željami za dolgo življenje in dobro zdravje) – ki je v rokah Titovih mladincev potovala po celi Jugoslaviji – končno prispela v areno beograjskega *NK Partizan*, v roke predsednika, ki je dotlej navdušeno opazoval, kako telovadi mladina dežele, ki ji je vladal. Tudi Josip Broz je nekatere rojstne dneve praznoval v gledališču. Njegov petinosemdeseti rojstni dan je bil obeležen s svečano akademijo v *Hvarskem gledališču*. Program se je začel z jugoslovansko, nato pa tudi s hrvaško himno, sledila je kantata "*Govorenje Mikule Trudnega*" Silvija Bombardellija, Marija Crnobori pa je recitirala Nazorjev "*Titov naprijed*". Člani ansambla *Hrvaškega narodnega gledališča* iz Splita so nastopili brezplačno (Čadež, 1997).

S tem se je vrnila v spomin tiskovna konferenca, ki je bila davnega 25. junija 1991 pripravljena v čast razglasitve hrvaške državne samostojnosti. Tedaj so navzoči novinarji zaprosili Tuđmana "*za komentar na pogoste govorice o poskusih ustvarjanja kulta njegove osebnosti*". Predsednik je – je zapisal Gall – "*ne da bi skušal skriti slabo voljo zaradi tako neprimerne teme ob tako vzvišenem trenutku,*

[6] *"Ko je Clinton dopolnil petdeset let, ni bilo v zvezi s tem nikakršnega javnega ceremoniala. Precej težko si je predstavljati Kohla, Havla ali Kučana – ki je, kar se tiče utemeljitve države, enako zaslužen kot Tuđman – kako sedijo v gledališki loži, medtem ko predsednik parlamenta govori njemu v čast. Šele ob primerjavi z njimi vidimo, da se Tuđman obnaša kot kralj – ali diktator, kot se vzame"* (Drakulić, 1997).

(…) dejal: '… Če že govorimo o kultu osebnosti, pa nekatere (…) očitno moti, da je HDZ, ki jo vodim, izbojevala takšno zmago, in da stranka ter predsednik osebno uživata velik ugled pri narodu, v kar se lahko prepriča vsakdo'" (Gall, 1997). K isti temi se je v svojem govoru vrnil tudi predsednik skupščine Vlatko Pavletić (na tistem mestu, kjer govori, da – zahvaljujoč Tuđmanu – "*dobiva hrvaški narod postopno, a zagotovo zasluženo mesto v Evropi in svetu*"; povzeto po članku v *Novem listu* 16. maja 1997):

"*Druga stran v en glas trdi, da kdor vidi v dr. Tuđmanu osebnost obdobja, kdor spoštuje državnika, ki je svoja poznanstva in priznanja v svetu zaslužil s političnim umom, trajno veljavnim delom in neizpodbitnimi rezultati, ni nič drugega kot apologet, saj naj bi namesto kritike gradil kult osebnosti. Nič ni bolj oddaljeno od resnice kot to! Tuđman niti ne vzpodbuja niti ne dovoljuje poskusov ustvarjanja kulta svoje osebnosti, saj se zaveda, da poudarjeno povzdigovanje ponižuje odličnika. Dejal bi celo, da pravzaprav sploh ne dobiva priznanj, ki bi si jih brez dvoma zaslužil, prav tako pa je res, da se nanj in na njegove govore, eseje in študije ne sklicujejo niti njegovi nasledniki in sodelavci. Tuđmanu ni mar za kult osebnosti, je državnik modernega tipa, samozavesten in pragmatičen. Bolj ceni uspešne sodelavce in delavne soborce, kot pa prazno hvalo in slavo*" (prav tam).

Kaj se je torej dogajalo 14. maja leta 1997 v Hrvaškem narodnem gledališču?

"*Po tem, ko sta zbor in orkester Opere HNK izvedla hrvaško himno, je predsednik skupščine RH akademik Vlatko Pavletić imel priložnostni govor o življenjski poti hrvaškega predsednika pod naslovom 'Tuđmanova doktrina'. Nato se je odvilo odrsko delo 'Seh križneh putov konec i kraj', za katero je tekste izbral in jih režisersko postavil Zlatko Vitez.*

Omenjeno odrsko delo se ukvarja s hrvaško zgodovino, v njem pa so uporabljeni odlomki iz del hrvaških književnikov. Izvedeni so napevi iz poznanih hrvaških oper, mednje pa so uvrščeni izvorni govori najpomembnejših hrvaških politikov in zgodovinskih osebnosti, tudi predsednika Tuđmana. V sklopu predstave je bil prikazan tudi video film o osamosvajanju Republike Hrvaške in njeni usodi do današnjih dni. Obsežno odrsko delo se zaključi s 'Himno slobode' iz 'Dubravke' Jakova Gotovca, na koncu pa je igralka Ena Begović v imenu gledališkega, opernega in baletnega ansambla HNK ter vseh gostov zaželela predsedniku Republike Hrvaške dr. Franju Tuđmanu srečen rojstni dan" (*Vjesnik*, 15. maj 1997).[7]

Že sam naslov Vitezovega odrskega dela je bil na nek način odmev enega najljubših propagandnih motivov *HDZ*, zapisanega tudi v *Zlati knjigi trnove hrvaške zgodovine*, kjer je Zvonimir – zaradi prekletstva, ki ga je ob smrtni uri

[7] Mnogi se bodo morda spomnili slavnega stavka, s katerim je Marilyn Monroe čestitala rojstni dan predsedniku Kennedyju: *Happy birthday, mister President!*

namenil Hrvatom – zla vila, hrvaška Trnjulčica, Tuđman pa kraljevič, ki jo prebudi s poljubom.[8] Vendar pa hrvaška Grdoba ni povsem takšna, kot jo opisuje pravljica: hrvaška zgodovina jo je videla bolj nedolžno in Zvonimir je bil tako edini vladar srednjeveške Hrvaške, ki se je tistega večera – za "*prihodom Hrvatov*", ki sta ga predstavila Nazorjev *Veli Jože* in *Dalmatino*, *povišću pritrujena* Ljuba Stipišića[9] – povzpel na oder.

K preteklosti se je – tako kot Vitez – obrnil tudi Pavletić in se v govoru spomnil na "*najboljše hrvaške može*", ki "*niso opustili (…) misli na nujnost in možnost, da se Hrvaška osamosvoji in izstopi iz skupnosti, od katere je pričakovala vse dobro, dočakala pa mnogo zla*" (po *Novem listu*, 16. maja 1997). Iz hrvaške zgodovine je kot "*vzorne može*" izbral Petra Zrinskega in Frana Krsto Frankopana, Josipa Jelačića, Anteja Starčevića, Eugena Kvaternika, Anteja Trumbića, Frana Supila in Stjepana Radića. Vitez je iz Pavletićevega niza izpustil Jelačića in Trumbića, dodal pa Jurija Križanića, Matijo Gubca, Ljudevita Gaja in Alojzija Stepinca. Zadnji v obeh nizih je bil Franjo Tuđman. "*Izvorne govore predsednika Tuđmana*", "strogega, a pravičnega očeta naroda" (kot ga je v govoru opisal akademik Pavletić), je prebral sam režiser – že ves čas prisoten na odru, a ne kot Miroslav Krleža, temveč kot Pesnik (ki "*zamišljen sedi za mizo in predstavlja zgodovinske osebnosti ter kot jasnoviden kronist razbira iz listin upanje, da se bo nekoč vendarle končalo prekletstvo in da se bo pojavil državotvorni Mesija*").[10] Vse dotlej "*… je tudi sam slavljenec izgledal (…) resen in nevesel, saj so mu pred očmi tekli prizori, ki govorijo o njegovi zgodovinski misiji: povsem negiben je sedel v osrednji loži, okrašeni s cvetjem, med soprogo in hčerko, medtem ko se je globoko iz ozadja tu in tam prikazala glava zvestega pribočnika Kašparja. Predsednik Tuđman se je le nekajkrat nasmehnil Žarku Potočnjaku in Franju Kuharju, ki sta občasno prekinjala veliko Alegorijo z zagorsko adaptacijo ameriške otroške oddaje Muppet Show*" (Babić, 1997).

Tuđmanova "*resnost*" in "*neveselost*" sta se spremenila v "*iskreno radost in sproščenost*" šele tedaj, ko je – kot je zapisala novinarka *Nacionala* – zapustil zgradbo *HNK*:

---

8 Vsi, ki so se tekom tisočletja naprezali, da bi ustavili prekletstvo, so bili podobni trem debelušnim, simpatičnim, dobronamernim, dobrim vilam, ki pa so brez prinčeve pomoči na koncu vendarle neuspešne.

9 Zanimivo se mi zdi poskusiti odkriti razloge, zakaj se je Vitez odločil uvrstiti v program to Stipišićevo pesem, saj njenih besed – kot se zdi – še avtorjevi sodržavljani ne razumejo z lahkoto. Pa vendar *Dalmatino* tudi onkraj glasbene arhaičnosti in arhaičnosti slovarja (že to, da se znajde na začetku Vitezovega kronološkega nizanja hrvaške zgodovine, bi lahko bilo samo po sebi pomembno sporočilo), pa tudi z mitologemi, ki jih niza iz stiha v stih in ki jih bo povprečen poslušalec (vsaj) tu in tam zaslutil, odgovarja podobi "trnove" poti, po kateri je hrvaški narod stopal do nove in dolgo pričakovane državnosti. Pesem namreč govori o težkem, težaškem življenju, v katerem se mnogo dela, da bi se imelo kaj jesti ali piti. Kljub temu ljudje ne opustijo boja za pravico: so ponosni, pokončni kot stebri.

10 Berković, 1997.

"Pohitel je k meščanom, ki so se zbrali pred gledališko stavbo, da ga vsaj za hip ulovijo in mu osebno čestitajo za rojstni dan. S tem, ko se je slavljenec najprej pomešal med množico in šele nato poslušno vstopil v blindiran avtomobil, je ob pamet spravil svojega varnostnika, saj mu je povsem zmedel načrte …" (prav tam).

Če je bila celotna gledališka parada narejena predvsem zato, da bi se nekoliko dvorilo Vodji – kar trdi tudi zgornji citat iz sicer *"opozicijskega"* časnika – pa je to, kar se je dogajalo v *"resničnem prostoru"*, zunaj stavbe gledališča, na ulici, pričalo o pravi ljubezni, ki se predaja, ne da bi računala na kaj več od stiska roke in nasmeha ljubljenega Predsednika. O tem so pričala tudi *"državotvorna (…) glasila"*, ki so poročala o dogodku, ki se je zgodil v čast njemu, ki je *"po zmagi na volitvah leta 1990 (…) popeljal hrvaški narod iz brezupa in malodušja k uresničenju tisočletnih sanj brezštevilnih generacij"*,[11] njemu, ki je doživel, *"da prav on po dolgih stoletjih podari Hrvaški samostojnost"*,[12] njemu, ki je *"vizionar"* in *"vešč dnevnopolitični 'rokodelec'"* obenem in ki ima v sebi *"nekaj starčevićevskega in radićevskega, idealističnega in daljnosežnega, a organsko povezanega z mačkovsko odpornostjo in jelačićevsko odločnostjo, da se, ko je potrebno, vzame v roke tudi meč"*.[13]

Naslednji predsednikov rojstni dan ni bil okrogla obletnica. Zato se je, kot so napisali novinarji, načrtovalo manj razkošno slavje, tokrat v Velikem Trgovišću, s *"svečano otvoritvijo"* njegove rojstne hiše, obnovljene prav za to priložnost, da *"izgleda danes kot leta 1922, ko se je rodil predsednik Tuđman"*. Vendar pa je bilo slavje (ki bi lahko spominjalo na otvoritev neke druge, prav tako zagorske, kumrovške rojstne hiše) odpovedano, uradni razlog te odpovedi pa je bil *"jasen: to sta predvsem smrti Gojka Šuška in Marija Šarinića, njegovega osebnega pilota in sina Hrvoja Šarinića"*. Načrtovana *"otvoritev Predsednikove rojstne hiše se bo zgodila na dan državnosti"* (Večernji list, 13. maj 1998).

"Skromnost", ki naj bi leto dni po velikem slavju v *Hrvaškem narodnem gledališču* predstavljala žalost in sočutje ob smrti obrambnega ministra in osebnega pilota (ter sina bližnjega sodelavca), ni bila nič novega. Enako so bile opisane tudi proslave nekaterih zgodnejših Tuđmanovih rojstnih dni:

"Do zdaj so se slavja rojstnih dni predsednika Tuđmana odvijala v Vili Weis. Leta 1991, v času prvih znakov srbske agresije, je bil ta dan obeležen zelo skromno, s krajšim koktejlom za najožje Predsednikove sodelavce in manjši konzularni zbor, ki se je takrat zatekel v Zagreb. Ko so minevala leta, je tudi 14. maj postajal vse bolj pomemben datum v službenem koledarju hrvaške države. Dobiti vabilo na veselico za rojstni dan v Vili Weis je postalo vprašanje političnega prestiža, nasmejati in razvedriti slavljenca pa

[11] *Glas Slavonije*, 16. maj 1997: 5.
[12] *Vjesnik*, 17. maj 1997: 10.
[13] *Večernji list*, 19. maj 1997: 4.

dokaz osebne inteligence in šarma. Za mnoge je bil to edini način, da preživijo v njegovi bližini nekaj uric, da pridejo do njega svobodno in brez strogega državnega protokola, ki vse bolj postaja upravitelj Predsednikovega obnašanja in časa" (Babić, 1997).

Prevod: Nataša Velikonja

LITERATURA

Abélès, Marc. 1988. "Modern Political Ritual. Ethnography of an Inauguration and a Pilgrimage by President Mitterrand". *Current Anthropology* 29/3: 391–404.

Babić, Jasna. 1997. "Na proslavu Predsjednikova roendana hrvatska elita dovezla se u skupim, crnim limuzinama: jedino je Peter Galbraith, američki veleposlanik, sa suprogom došao pješice!". *Nacional*, 21. maj: 51–53.

Baird, Jay W. 1974. *The Mythical World of Nazi War Propaganda 1939–1945*. Minneapolis: University of Minessota Press.

Berković, Zvonimir. 1997. "Ceremonijalni stil predsjednika Tuđmana zavladao je cijelom Hrvatskom: čak su i njegovi najžešći protivnici zaboravili da su mu se nekoć opirali!". *Globus*, 23. maj: 22–24.

Bilu, Yoram in Eyal Ben-Ari. 1992. "The Making of Modern Saints: Manifactured Charisma and the Abu-Hatseiras of Israel". *American Ethnologist* 19/4: 672–687.

Burke, Peter. 2001. *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. Ithaca – New York: Cornell University Press.

Čadež, Tomislav. 1997. "Za predsjednički roendan bit će prikazani najveći Hrvati: Antu Starčevića igrat će Zijo Gračić, Stjepana Radića Zlatko Crnković, a predsjednika Franju Tuđmana Zlatko Vitez". *Nacional*, 7. maj: 2–3.

Čale Feldman, Lada. 1995. "Intellectual Concerns and Scholarly Priorities: A Voice of an Ethnographer". *Narodna umjetnost* 32/1: 79–90.

Čale Feldman, Lada. 1995. "The Image of the Leader: Being a President, Displaying a Cultural Performance". *Collegium Antropologicum* 19/1: 41–52.

Drakulić, Slavenka. 1997. "Verbalni relikt. Franjosaur u HNK iliti kako je javna proslava 75. roendana predsjednika Tuđmana, uz 5 sati TV-prijenosa, prokazala državnika koji nije znao otići u povijest s više dostojanstva". *Feral*, 19. maj.

Elder, Charles D. in Roger W. Cobb. 1983. *The Political Uses of Symbols*. New York – London: Longman.

Gall, Zlatko. 1997. "Od kulta sličnosti do kulta ličnosti". *Vijenac* 88/V, 22. maj: 3.

Harrison, Simon. 1995. "Four types of symbolic conflict". *The Journal of the Royal Anthropological Institute (Incorporating MAN)* 1/2: 255–272.

Joslyn, Richard. 1986. "Political Advertising and the Meaning of Elections". V Kaid, Lynda Lee, Dan Nimmo in Keith R. Sanders, ur. 1986. *New Perspectives on Political Advertising*. Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press. 139–183.

Keane, John. 1999. *Václav Havel. A political tragedy in six acts*. London: Bloomsbury.

Kershaw, Ian. 1994. "The 'Hitler Myth'. Image and Reality in the Third Reich". V Crew, David F., ur. 1994. *Nazism and German Society*, 1933–1945. London – New York: Routledge.

Ortner, Sherry B. 1973. "On Key Simbols". *American Anthopologist* 75/5: 1338–1346.

Rhodes, Anthony. 1984. *Propaganda (The Art of Persuasion: World War II)*. London – Sydney – Melbourne: Agnus & Robertson Publishers.

Yass, Marion. 1983. *This is Your War (Home front propaganda in the Second World War)*. London: Her Majesty's Stationery Office.

Zeman, Zbynek. 1978. *Selling the War (Art and Propaganda in the World War II)*. London: Orbis Publishing.

Žanić, Ivo. 1993b. *Smrt crvenog fića. Članci i ogledi 1989–1993*. Zagreb: Studio grafičkih ideja.

Žanić, Ivo. 1998. *Prevarena povijest*. Zagreb: Durieux.